

GUNNAR DAHMÉN:

Tjeckisk rollista

I sin artikel ser teol lic Gunnar Dahmén historiens gång i Tjeckoslovakien, ett land som starkt fängslat honom, som en tragedi, i vilken rollerna alltsedan världskriget spelats av män vilka en efter en stigit fram, tänkt och talat lika och sedan försvunnit eller förintats inför öppen ridå. Deras namn lever kanhända, men namnen säger allt mindre. De var själva själlösa bekännare, trosbröder i en dödlig strid med varandra. Hur detta skall förklaras är en ofta återkommande fråga. Dahmén placerar sina figurer som bakgrund för dem som i ett kommunistiskt land försökt hävda frihetsideal och samtidigt överleva, något som systemet, nu och i framtiden, inte kan tolerera, därför att det då självt måste gå under.

Beneš, Masaryk, Gottwald, Slansky, Svoboda, Dubcek, Husak ... Rollistan är lång i det tjeckiska dramat. Namn rullar fram som på TV-rutan efter en tragedi med maktstrider, skenrättegångar, utrensningar, avrättningar och landsflykt. Maktbegär, fruktan, misstänksamhet, angiveri, fanatism, partitrohet, tvivel och förtvivlan, krossade illusioner men också mod och martyrskap.

Människoödena avtecknar sig mot en bakgrund av dramatiska händelser. En motsättning mellan tjecker och slovaker som går långt tillbaka, besvikelsen efter München och jublet när sovjettrupperna kom som befriare från nazisterna. Från landsflykten i London och Moskva återvände tjeckiska politiker med framtidsplaner, som dock icke var samstämmiga. Några hoppades på att de och deras land skulle kunna tjäna som en bro mellan öst och väst. En demokratisk regering kom till stånd, men redan 1948 lyckades kommunisterna tillskansa sig den fullständiga makten med åtföljande utrensningar och rättslöshet. Flera av dem som gripit makten skulle snart nog själva bli offer för av Stalin beordrade skenrättegångar, avrättas eller dömas till långvariga fängelsestraff. Efter Stalins fall kunde man andas lättare. Kraven på frihet ökades för att kulminera i pragvåren 1968. Med invasionen samma år av trupper från Sovjet och östblocket följde sk normalisering och vad detta innebar av återgång till skärpt kontroll från Moskva men också av trotsande protester och okuvligt mod.

Från exilregeringen i London kom vid andra världskrigets slut Eduard Beneš tillbaka för att återinträda som president. Sextiotvå år gammal kunde han se

tillbaka på en livslång politisk gärning. Redan i Versailles hade han företrätt sitt folk och medverkat vid nationens bildande. Han hade smädats av Hitler och övergivits av västmakterna. Under landsflykten hade han skrivit arbeten om demokratins väsen med reflektioner kring politiskt ledarskap. Kunskaper och erfarenhet såg han som nödvändiga, men han hade också något av konstnärens visioner. Han fick mycket små möjligheter att själv förverkliga sina idéer.

Man har liknat hans levnadsbana vid en teaterpjäs, där två akter (1919 och 1938) var föredömliga men den tredje (1948) svag. Han har förebråtts att ha gett efter för kommunisternas påtryckningar. Men trycket var outhärdligt. Inom landet hotade inbördeskrig. Jan Masaryk, son till landets förste president och själv sedan 1945 utrikesminister i den demokratiska regeringen, hade påträffats död på gatan utanför sitt tjänsterum. Mord eller självmord? I varje fall icke olyckshändelse. Beneš gav efter för den hårda pressen men vägrade att underskriva den nya konstitutionen. Sjuk och besviken nedlade han sitt ämbete. Kort tid därefter dog han. Amelie Posse var en av de sista som träffade honom på hans lantställe, dit han oåtkomlig dragit sig tillbaka. Några veckor före sin död lät han skicka en hälsning till landsmän i exil. "Alla kommunister ljuger, särskilt de ryska. Mitt största misstag var, att jag in i det sista vägrade tro, att Stalin kallblodigt och cyniskt bedrog mig såväl 1945 som senare och att de försäkringar han avgav inför mig och Jan Masaryk var medvetna och välberäknade lögnery." "

Slanskyprocessen

Huvudansvarig för det kommunistiska maktövertagandet 1948 var Klement Gottwald. Desertör ur den habsburgska armén under första världskriget avancerade han snabbt i partiet men måste 1938 fly till Moskva. Därifrån återvände han 1945 och blev med Stalins stöd tre år senare regeringschef och president efter Beneš. Stillatigande åsåg han sina närmaste medarbetare anklagas och dömas i den skenprocess som började 1951 och som fått sitt namn Slanskyprocessen efter Rudolf Slansky, kommunistpartiets generalsekreterare och en av dem som med utrensningar berett vägen för maktövertagandet. I likhet med flertalet anklagade och dömda – elva till döden – var Slansky jude. Stalin ville ställa sig in hos araberna och dömde dem som sionister. Bland offren fanns sådana som kämpat mot Franco och tillbragt år i tyska koncentrationsläger. En av dem som efter fängelsetiden blev fri och kom till väst, Artur London, har skildrat det kusliga dramat i en bok "Bekännelsen", som i TV-version med Yves Montand och Simone Signoret för någon tid sedan visades i svensk TV. Märkligast i de årens rättegångar är att den till långvarigt fängelsestraff dömd Gustav Husak skulle återinträda i politiken. Som regeringschef i dag och president är han den som med stöd av Moskva gör allt för att undertrycka vad pragvären eftersträvade.

Fruktan för att med aldrig så rent samvete ändå drabbas av utrensningen fick många att söka rädda sig genom att utpeka andra som "borgerliga nationalister", förrädare. Ingen gick säker. Hög ställning var ingen garanti. Villiam Siroky,

veteran och partiledare bland slovakerna, var så rädd om sitt eget öde att han nitiskt "avslöjade" landsmän, beredd till allt för att avleda uppmärksamheten från sig själv. Ensam och övergiven på gamla dar vittnade han att "ingen kan föreställa sig hur rädd jag var inför varje rättegång". Vaclav Kopecky, så medlem av partipresidiet han var och en av dem som vid Slánskys femtioårsdag insmickrande kallat honom partiets och arbetarklassens trogne son, var beredd att bara några månader senare smäda honom som slug räv och kapitalistagent. Han var ivrigt beredd att lägga upp processen mot honom. En annan av de ledande i partitoppen, Ladislav Kopriva, vittnade vid tiden för rehabiliteringarna att de sovjetiska rådgivarna sagt att det vore bättre att arrestera tio oskyldiga än att låta en enda fiende gå fri. "När jag gick till ministeriet på morgonen visste jag aldrig om jag skulle komma hem på kvällen."

Pragvåren

Stalin dog 1953 och Gottwald, som ådragit sig en lunginflammation vid hans begravning, avled kort tid efter hemkomsten från Moskva. Så kom 1956 Chrustjovs fördömande av Stalins ogärningar och man kunde andas ut, om också med en viss försiktighet. Avstaliniseringen dröjde i Tjeckoslovakien. Symboliskt är att jättestatyn av Stalin utanför Prag var den sista som nedmonterades. Gottwald fick till efterträdare sådana som varit trogna stalinister och som i det längsta gjorde motstånd mot rehabiliteringar av de dömda och mot tendenser till frihet. Först kom Antonin Zapotocky och se-

dan Antonin Novotny, bägge veteraner inom socialismen. Bägge ville icke "rota i det förflutna" och särskilt den senare hade förvisso personliga skäl därtill. En episod, som dock har ett stänk av komik är när Chrustjov vid ett besök i Prag inför ett förestående val till centralkommitten frågar varför hans gamle vän Svoboda icke stod med på listan? Naturligtvis ett "förbiseende". Fram skaffades Svoboda men tyvärr fel Svoboda. Den riktige general Svoboda var avsatt men hämtades snabbt fram från sin blygsamma tillvaro. Han kom senare att stå vid Dubceks sida och blev president efter den avsatte Novotny.

Längtan efter större frihet kämpade med fruktan. Händelserna i Ungern 1956 låg som en skugga. Dock började man upptäcka frihetens behag och även vilka materiella förbättringar en liberalisering kunde innebära. Så växte fram strävan efter "en socialism med mänskligt ansikte" med kulmen i den sk pragvåren 1968.

Det var då en ny man framträdde – Alexander Dubcek. Bresjnev, redan då den starke mannen i Moskva, visade sig till en början ganska likgiltig för vad han trodde vara en lokal träta. Dubcek hade gett honom lugnande försäkringar – kommunismen låg fast. Snart nog skulle förhållandet bli mera spänt och den sovjetryska misstänksamheten öka. När Dubcek med stöd av partipresidiet tvingade Novotny att avgå, förmåddes Tjeckoslovakien under föregivande av västtysk invasion tillåta sovjetryska militärövningar inom landet. Truppstyrkorna visade sig snart betydligt större än vad som uppgivits. Trycket ökade och Dubcek utsattes vid upprepade möten för

förolämpningar och förödmjukelser. Ett vittne från mötena mellan tjecker, ryssar och företrädare för östblocket är tolken Erwin Weit, nu i Israel. När Bresjnev talade måste alla lyssna så intensivt att det syntes. Bulgaren, som ville låsas han förstod ryska och tog av sig hörlurarna, fick en blick från Bresjnev och lurarna kom snabbt på igen. Socialism med mänskligt ansikte? Vad kan vara mera mänskligt än socialismen! utropade Gomulka. Vad tolken minns från sina många konferenser är spänningarna, misstänksamheten, intrigerna, alla sprickorna i den "broderliga solidariteten".

Så kom "den broderliga hjälpen" när i augusti trupperna gick över gränsen. När Dubcek på natten, efter beskedet om vad som pågick, talade i radio sade han: "Att de har betett sig så mot mig sedan jag ägnat hela mitt liv åt samarbetet med Sovjetunionen är mitt livs stora tragedi." Det var sant. Hela sitt liv hade Dubcek som skolad byråkrat tjänat partiet och alltid accepterat kommunismen i dess sovjetiska form. Dubcek avlägsnades icke omedelbart men berövades inflytande. På våren 1969 var han borta.

De troende och den rätta läran

Det blev Gustav Husak, som övertog makten efter Dubcek för att återföra ordningen med rättslösa avskedanden och undertryckande av allt som avviker från vad makten, staten, partiet, anser normalt. Husak blev först partichef och därefter president efter Svoboda, som fått trada in efter Novotny och tappert stod vid Dubceks sida. Husak är en intellektuell kommunist, från början advokat,

och har alltså en annan bakgrund än sina föregångare. Under maktstriderna efter andra världskriget förföljde han energiskt de demokratiska partierna, vilket ingalunda betydde att Gottwald uppskattade honom. Tvärtom såg han i Husak en högdragen, maktthungrig salongskommunist. Gottwald rörde inte ett finger när Husak dömdes i skenprocessen, där han uppträdde modigt och arrogant utan att erkänna något.

Vad kan förmå en kommunist, som förrått av de sina, själv anklagats för orimliga "brott", förödmjukats och dömts, att hålla fast vid kommunismen som politisk tro? Att som en Gustav Husak återinträda i politiken och där kämpa med samma medel som drabbat honom själv? Är det maktberusning, hämndbegär, blind fanatism eller hur ska man förklara det? Zdenek Mlynar, en emigrant efter 1968, som i sin bok "Nattfrost" (Ordfront, Stockholm 1980) söker analysera sin egen och andras politiska väg och som på nära håll sett Husak, menar att denne "lämnade fängelset med känslan av ett messianskt uppdrag, som gick ut på att avlägsna dumskallar och scharlataner från makten för att sedan själv kunna visa hur en riktig politik ska skötas". Mlynar betraktar Husak som en människa "som framförallt vill ha politisk makt för att kunna förverkliga sig själv". Men säger detta något om att han tror på kommunismen eller att han cyniskt ser systemet som ett instrument för sin egen makt?

Samma trosvisa fasthållande vid kommunismen kännetecknar också Dubcek. När han 1974 från sin bevakade uppehållsort, där han har en underordnad tjänst, skriver till partistyrelsen och

framför klagomål, bekänner han sin tro på kommunismen. Vad han vänder sig mot är vad han kallar "den personliga maktlystnaden", som han ser som ett förräderi mot marxismen-leninismen. Dessa läror, säger Mlynar i sin bok "var Dubceks stora ideal. På dem trodde han ... men han visste mycket väl att dessa 'rena idéer' i politikens och maktens praktiska liv överskuggades av helt andra omständigheter". Hans många år i partiapparaten hade lärt honom att förändringar inom denna endast kunde ske genom omplaceringar och med Moskva som stöd. Demokratiska processer med fri debatt begrep han helt enkelt inte. Därför blev han både förvånad och upprörd över pragprocessens friheter. Kritik uppfattade han som svek, debatt som illojalitet. Men att just moskvakommunismen skulle svika honom gjorde honom direkt förtvivlad. Han måste ha frågat sig om han själv haft fel eller om det var i Moskva man avvikit från den rena kommunismen.

Hur en verklig veteran uppfattar "urartningen" av den rätta läran står att finna i Arnost Kolmans politiska testamente "Den vilseförda generationen" (Sthlm 1980). Efter ett långt och otroligt liv i kommunismens tjänst kom han 1976 till Sverige, där han levde sina sista år tills han gick bort tre år senare, 87 år gammal. Född tjeck framlevde han sitt liv i Sovjet och Tjeckoslovakien, än upphöjd intellektuell undervisare, än utstött och kastad i fängelse. Han erkänner att han själv dessvärre medverkat till urartningen men menar att skulden ligger redan hos Lenin, som gjorde "misstaget" tro att arbetarna inte kunde göra revolution utan hjälp av en elit

"yrkesrevolutionärer". Ur denna kår har det nuvarande maktskiktet utvecklats sig, inom vilket till och med det kommunistiska partiets makt är skenbar. För sent begrep Lenin att han borde ha hejdat Stalin, som bär huvudansvaret för utvecklingen. Ändå framskyntar hos den gamle kämpen, att Lenins misstag till trots inleddes med honom en historisk process, en lagbundenhet över proletariatets diktatur till partiets diktatur och slutligen till en diktator. Tanken att man i dag skulle vara försiktig så att man inte genom att påtala brotten mot de mänskliga rättigheterna skulle reta despoterna i Kreml, anser han vara "en mentalitet som anstår krakar". Sådant är hans testamente. "Diktatorer ser bara till styrkan". Erfarenhet ägde han, även om man kan tycka att sanningen borde gått upp tidigare. Men han är ett exempel på hur en politisk filosofi kan gripa tag i en människa.

Kan något rubba en övertygad kommunist? Klyftan mellan ideal och verklighet? Knappast, ty den troende har alltid förklaringen att det varit sämre förr och det kommer att bli bättre. Vad i varje fall sovjetregimen tycks ha lyckats med är att få folket att tro att de har det bättre än i de kapitalistiska länderna. Därför är det så viktigt att de isoleras från varje kontakt med väst. Från väst kommer smittorisken och var och en som besökt väst får räkna med att vara särskilt misstänkt. En svensk ambassadör med erfarenhet från östblocket har sagt, att det är en stor skillnad mellan en kristen och en kommunist, om det uppstår en spricka i tron. Den kristne kan mista tron men genom att brottas med tvivel också utgå stärkt i sin tro. Men

sprickan i kommunistens tro är oläslig och vidgas. En spricka får inte uppstå. Det enda man kan göra är att avskärma de troende från varje beröring med vad som ligger utanför murarna eller kommer därifrån. För Stalin var stamping-out den enda möjliga metoden.

Charta 77 och de nya namnen

Med åren bleknar namnen. Masaryk, Beneš, Gottwald, Slansky, Husak, Dubcek är fortfarande namn förbundna med stormiga år i deras lands historia, men deras roll i sammanhanget blir otydligare. Nya namn kommer till, namn som kanske kommer att förbindas med en framtid i frihet. Där är studenten Jan Palach, som i protest mot den ryska invasionen brände sig till döds, och där kommer nu en rad namn i samband med medborgarrättsrörelsens Charta 77 – dramatikern Vaclav Havel, författaren Ludvik Vaculik, professorn Jan Patocka och andra flera bakom vilka står tiotusenden som stöder dem. Det är inte politiker man finner bland dem men väl matematiker, filosofer, fysiker, författare, historiker, präster, fabriksarbetare.

Charta 77 är inte ett politiskt program utan en vädjan till regeringen att hålla sina löften och respektera de medborgersliga och politiska rättigheter den förbundet sig till genom Helsingforsfördraget 1975, men vars innehåll är urholkat genom det godtyckliga tillägget att rättigheterna gäller icke om de anses bryta mot "den nationella säkerheten". Brott mot den nationella säkerheten är i Husaks Tjeckoslovakien allt som avviker från vad staten anser man bör tycka. Det började med en pop-grupp som förbjöds

spela sin musik. Ingripandet utlöste ett undertryckt behov av frihet. Charta 77 blev aldrig överlämnad. De tre som var på väg med den till myndigheterna arresterades på vägen dit av polisen och dömdes till fängelsestraff. Bland de tre var Jan Patocka. Han avled samma år på det sjukhus dit han förts efter långa och svåra förhör. I en sista hälsning skrev han: "Låt oss vara uppriktiga: ingen konformitet har hittills någonsin lett till en förbättring av en situation, endast till försämring. Ju större rädslan och serviliteten var, desto större har också myndigheternas brist på hänsyn varit. Det finns ingen annan väg att få dem att släppa efter på trycket än att visa dem att orättvisor och godtycke icke ignoreras. Människorna måste alltid uppträda med värdighet, inte låta sig skrämmas och förödmjukas, säga vad sant är . . .".

Václav Havel, som i våras blev fri efter flerårigt fängelsestraff, talar om det posttotalitära samhället, inte mindre totalitärt än det vi hittills känt men annorlunda. Skillnaden ligger i maktens väsen. Det är inte frågan om en maktapparat i händerna på en förhållandevis liten krets av personer, som har sina roller kring den huvudroll diktatorn spelar. Det posttotalitära systemet är en allting övergripande och ingripande ideologi med en bekännelseritual i vilken alla medborgare spelar sina passiva, lydiga statistroller. Makten förs vidare på ett smidigare sätt än i den klassiska diktaturen där maktkampen kan byta rollerna.

När grönsakshandlaren, säger Havel, bland sina lökar och morötter sätter upp skylten "Proletärer i alla länder förenas!" är han liksom kunderna fullkomligt likgiltig för denna uppmaning. Men att

den har sin betydelse skulle han erfara om han toge bort den. "Han förlorar sin anställning och degraderas till chaufförsmedhjälpare. Hans lön sänks. Han får ge upp tanken på semesterresa till Bulgarien. Hans barns fortsatta utbildning kommer i farozonen. Han kommer att pikas av sina arbetsledare och arbetskamraterna kommer att ställa frågor." Inte på eget bevåg utan därför att det förväntas av dem, om de inte vill drabbas av samma öde som grönsakshandlaren. Självbevarelsesdriften får dem att spela sina roller. Makten är fången i sina egna lögnen. "Den förfalskar det förgångna, samtiden och framtiden." Människorna behöver inte tro på lögnerna och gör det inte heller, men de tvingas leva med

dem. Dessa påtvingade roller är outhärdliga, demoraliserande och i strid med livets egna lagar. Livets lagar strävar efter mångfald men ideologin kräver likformighet och passivitet.

De som ställt sig bakom Charta 77 har vägrat att bli Systemets operpersonliga statister. De begär att få leva "ett liv i sanning", men för denna rimliga begäran får de betala ett pris med avsättningar, landsflykt, fängelse eller "försörjningsdiskriminering". Vad några av dem kan berätta kan man läsa i deras bidrag till "Frihet och makt", utgiven på svenska 1981 (Förlaget Barrikaden). Dessa modiga män är väl värda att lyssna till. Framför allt är de värda vår beundran och vårt stöd.